

Jakub KRUPA

Uniwersytet Vizja

Centrum Badań Ilościowych nad Polityką Uniwersytetu Jagiellońskiego

jakub1.krupa@uj.edu.pl

POLACY CZY OBYWATELE?

„LUD” W PROGRAMACH POLSKICH PARTII POLITYCZNYCH (2001-2023)¹

ABSTRACT

Poles or Citizens? „People” in Polish Political Parties’ Manifestos (2001-2023)

This article examines the extent to which Polish political parties refer to “the people” in their manifestos. The analysis categorizes references to “the people” into six types: geographical (Poles, nation), legal (citizens), political (voters), economic (working people), moral (those who share similar values, religions, or worldviews), and general (people, everyone). It then determines what proportion of each party’s manifesto consists of such references. This study proposes a novel quantitative approach to the analysis of “the people” in party programs, aiming to identify whether systematic patterns or correlations exist. The analysis also identifies patterns such as emphasizing the people’s virtues, portraying them as a homogeneous group, or calling for their sovereignty – features that may indicate a party’s populist orientation. The research addresses which groups parties refer to and to what extent these references vary depending on time, parliamentary status (government vs. opposition), systemic presence (parliamentary vs. non-parliamentary), economic orientation, and position on the GAL-TAN axis.

Keywords: people, manifestos, political parties, direct democracy

Słowa kluczowe: lud, programy, partie polityczne, demokracja bezpośrednia

¹ W artykule przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych w ramach projektu „My i Oni. Populizm polskich partii politycznych” o numerze 2024/53/N/HS5/03472 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

WSTĘP

Celem artykułu jest ustalenie, do kogo zwracały się polskie partie polityczne w swoich programach wyborczych w latach 2001-2023. Zostanie to uczynione poprzez podzielenie „ludu” na sześć rozłącznych kategorii analitycznych, a następnie obliczenie, jaki procent programu partii stanowią odniesienia do „ludu”. Dodatkowo odszukiwane będą zwroty do „ludu” mogące mieć populistyczny charakter: docenianie jego zalet, ukazywanie jego homogeniczności czy żądanie dlań suwerenności i domaganie się oddania władzy w jego ręce za pomocą procedur demokracji bezpośredniej. Artykuł przedstawia nowe podejście do ilościowego pomiaru „ludu” w programach partii politycznych. Uwzględnia także rodzaj „ludu”, do którego odwołują się analizowane ugrupowania, a także stara się ustalić, czy charakter tych odwołań różni się w zależności od pozycji partii w systemie politycznym oraz na osiach ekonomicznej i światopoglądowej.

W opracowaniu dokonano próby odpowiedzi na cztery pytania badawcze, które dotyczą przede wszystkim kwestii czasu, miejsca partii na osi ekonomicznej i światopoglądowej, pozycji partii w systemie i jej obecności w parlamencie. Zaczynając zatem od pierwszego zagadnienia – czy poziom odwołań do „ludu” w programach polskich partii politycznych zmienił się w analizowanym okresie (2001-2023) i czy można zaobserwować jakąś długotrwałą tendencję (P1)? Do jakiego rodzaju „ludu” odwoływano się w programach partii rządzących i opozycyjnych (P2a), parlamentarnych oraz pozaparlamentarnych (P2b), lewicowych i prawicowych w wymiarze ekonomicznym (P2c), progresywnych i konserwatywnych w wymiarze światopoglądowym w analizowanym okresie (2001-2023) (P2d)? Czy poziom jednoznacznie pozytywnych odwołań do „ludu” w programach polskich partii politycznych zmienił się w analizowanym okresie (2001-2023) i czy można zaobserwować jakąś długotrwałą tendencję (P3)? W programach których partii poziom jednoznacznie pozytywnych odwołań do „ludu” był wyższy, a w których niższy (P4)?

Przyjęta cezura czasowa wynika z jednej strony z faktu, iż od 2001 roku na polskiej scenie politycznej obecne są dwie najbardziej relewantne partie polityczne: Prawo i Sprawiedliwość i Platforma Obywatelska, które w omawianym okresie 22 lat rządziły lub współrządziły przez 18, natomiast z drugiej strony, to w 2023 roku odbyły się ostatnie wybory parlamentarne, w których partie polityczne przedstawiły swoje programy umożliwiające analizę.

LUD I JEGO SUWERENNOŚĆ A POPULIZM

Maria Marczevska-Rytko zwraca uwagę, że w polskim kontekście odwołań do „ludu” *per se* czynionych przez liderów politycznych raczej na próżno jest szukać – wynikać to może z nieodległej komunistycznej przeszłości i skojarzenia z „ludem pracującym miast i wsi” (do którego odwoływała się bezpośrednio Konstytucja z 1952 roku). Częściej można spotkać się z odwołaniem do „społeczeństwa”, a jeszcze częściej do

„narodu” – pojęcie to niesie jednak ze sobą sporą ilość ładunku tożsamościowego². Małgorzata Kołodziejczak i Marta Wrześniewska-Pietrzak pisały, że w politycznych apelach „lud” to najczęściej „obywatele” i właśnie „naród”³. W innym miejscu, analizując wpisy na Facebooku i wystąpienia sejmowe Pawła Kukiza, podobnie jak Marczevska-Rytko, zwracały uwagę na nie najlepszą konotację słowa „lud” w języku polskim – z ich badań wynikało, że lider Kukiz’15 częściej używa słów „obywatel” i „obywatelskie”⁴.

Nie sposób jest badać odniesienia do „ludu” w programach partii politycznych bez zwrócenia uwagi, że sformułowanie „lud” (łac. *populus*) jest immanentnym elementem przy definiowaniu populizmu, bowiem bez „ludu” niewyobrażalne jest mówienie o tymże fenomenie. Nie każde jednak odwołanie do „ludu” jest populistyczne. Sformułowania traktujące o homogeniczności (jednorodności) ludu, docenianiu jego zalet czy domaganie się dlań suwerenności (np. poprzez podejmowanie decyzji w drodze demokracji bezpośredniej) – w zależności od kontekstu – populistyczne już jak najbardziej mogą być. W tym miejscu chciałbym jednak zaznaczyć, iż populizm w tym artykule nie jest pojęciem *a priori* pozytywnym lub negatywnym, pożądanym lub niepożądanym.

Samo odwołanie do „ludu” nie jest wszak tożsame z populizmem. Najlepsze wytłumaczenie tegoż proponują chyba Jan Jagers i Stefaan Walgrave, którzy zaproponowali w swoim artykule rozróżnienie populizmu na „cienki” (*thin*) i „gruby” (*thick*). „Cienki” polega li tylko na odwołaniu do „ludu” – manifestacji bliskości z nim i podkreślaniu jego suwerenności. Aktor polityczny posługujący się „cienkim” populizmem będzie zatem twierdził, że troszczy się o interesy „zwykłych ludzi”, rozumie ich problemy i wie, czego „lud” naprawdę potrzebuje. Ten „cienki” populizm jest wykorzystywaną powszechnie techniką mobilizacyjną, stosowaną, by zmaksymalizować swoje poparcie. Odwołanie do „ludu” jest dla Jagersa i Walgrave’a istotą populizmu i warunkiem koniecznym, aby mówić o „grubym” populizmie. Ten drugi rodzaj, oprócz odwołania do ludu, zawiera anty-establishmentowość / antyelitaryzm i wykluczenie⁵.

„Lud” w przypadku populizmu stanowi wyidealizowaną wizję społeczeństwa, któremu zostają nadane pewne cechy. Cechy te (np. wyznawanie określonej religii czy pochodzenie etniczne) są kwestią wtórną, gdyż stanowią element zewnętrzny względem pierwotnego rozumienia ludu jako „moralnie czystego”⁶. Cas Mudde,

² M. Marczevska-Rytko, *Tendencje populistyczne we współczesnym ruchu chłopskim*, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*, t. 3: *Przebudowa i przyszłość*, red. K. Baścik, J. Zalewa, Warszawa 2002, s. 447.

³ M. Kołodziejczak, M. Wrześniewska-Pietrzak, *Przywódca populistyczny i jego językowy obraz w aspekcie retoryki dominacji na podstawie wypowiedzi Pawła Kukiza. Perspektywa politologiczna i lingwistyczna*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2017, t. 24(44), nr 1, s. 29.

⁴ M. Wrześniewska-Pietrzak, M. Kołodziejczak, *Knocking Down the System: Populism in Paweł Kukiz’s Political Discourse*, „Ethnolinguistics/Etnolingwistyka” 2018, vol. 29, s. 250.

⁵ J. Jagers, S. Walgrave, *Populism as Political Communication Style: An Empirical Study of Political Parties’ Discourse in Belgium*, „European Journal of Political Research” 2007, vol. 46, no. 3, s. 319-345.

⁶ C. Mudde, *An Ideational Approach*, [w:] *The Oxford Handbook of Populism*, red. C.R. Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy, Oxford 2017, s. 52.

posługując się określeniem Paula Taggarta o „rdzennej krainie” (*heartland*), podkreślał, że lud ma charakter mityczny – nie jest żadnym zbiorem realnym, a raczej wspólnotą wyobrażoną. Lud „rdzennej krainy” to ciężko pracujący, praworządni, raczej konserwatywni obywatele. To milcząca większość, bezradnie przyglądająca się, jak świat, który znała, dewastują elity i zapraszani przez nich obcy. Domagają się polityków, którzy nie tyle wsłuchują się w artykułowane przez nich potrzeby i postulaty, ale ich autentycznie znają i realizują politykę zgodną z ich potrzebami w sposób, który nie wymaga od nich zaangażowania⁷. Zasadniczą cechą „ludu” jest jego jedność⁸. Margaret Canovan zwracała uwagę, że odwoływanie się populistów do ludu występuje na trzech poziomach: 1) do „zjednoczonego” ludu będącego przeciwieństwem elit (odwołanie integrujące); 2) do „naszego” ludu (odwołanie wykluczające jakąś grupę); 3) do „zwykłych” ludzi zmagających się z trudami życia codziennego⁹. Roman Tokarczyk natomiast pisał, że w populizmie „lud” ma trzy znaczenia: po pierwsze, jest synonimem narodu i dużych grup społecznych; po drugie, ludność pracująca; po trzecie, osoby mieszkające na wsi¹⁰.

Instytucje demokracji bezpośredniej są częstokroć przez populistycznych polityków promowane jako te lepsze, w porównaniu ze skomplikowanymi i zawiłymi procedurami demokracji przedstawicielskiej¹¹. Należy pamiętać jednak o tym, że samo odwoływanie się do instytucji demokracji bezpośredniej nie zawsze jest równoznaczne z populizmem. Są bowiem, posługując się rozróżnieniem Jacka Haywarda, referenda (niepopulistyczne) i plebiscyty (populistyczne) – oczywiście te ostatnie mogą być pod względem formalnym referendumi. W tych pierwszych inicjatywa przeprowadzenia głosowania pochodzi od obywateli (jest oddolna). Samo referendum służy odpowiedzi na jakiś konkretny problem, przed którym stoi wspólnota polityczna, np. ratyfikacja konstytucji, zmiany terytorialne lub przystąpienie do wspólnoty międzynarodowej, czy kwestie mogące uchodzić za kontrowersyjne (aborcja). Plebiscyt natomiast przeprowadzany jest z inicjatywy rządzących, aby uzyskać od obywateli dodatkową legitymizację i zwiększyć swoje poparcie¹². Jak zauważała Joanna Dzwonczyk, instytucje demokracji bezpośredniej – takie jak referenda czy obywatelskie inicjatywy referendalne – były wykorzystywane do bieżących celów politycznych – zarówno przez partie rządzące, jak i opozycyjne. Referendum jawi się jako *swego rodzaju „punkt styczny” populizmu polityków i populizmu wyborców. Głos ludu,*

⁷ C. Mudde, *The Populist Zeitgeist*, „Government and Opposition” 2004, vol. 39, no. 4, s. 546, 557-558.

⁸ M. Canovan, *Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy*, [w:] *Democracies and the Populist Challenge*, red. Y. Mény, Y. Surel, Basingstoke–New York 2002, s. 33-34.

⁹ M. Canovan, *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*, „Political Studies” 1999, vol. 47, no. 1, s. 4-5.

¹⁰ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Warszawa 2010, s. 504.

¹¹ P. Taggart, *Populism and the Pathology of Representative Politics*, [w:] *Democracies and the Populist...*, s. 71.

¹² J. Hayward, *The Populist Challenge to Élitist Democracy in Europe*, [w:] *Elitism, Populism, and European Politics*, red. J. Hayward, Oxford 1996, s. 14-16.

*którego wyrazem jest referendum, jest więc w oczywisty sposób popierany przez ów lud właśnie, co chętnie wykorzystują politycy*¹³.

Patrząc na nieodległą historię dwóch referendów w Polsce (2015 i 2023), trudno się z powyższą konstatacją nie zgodzić. Przypomnijmy, że w 2015 roku wybory prezydenckie odbywały się w maju (10 i 24). W drugiej turze wyborów rywalizowali Andrzej Duda (PiS) i Bronisław Komorowski (inkumbent, wcześniej PO). Chcąc pozyskać elektorat Pawła Kukiza, na następny dzień po ogłoszeniu wyników wyborów, a więc 11 maja 2015 roku, urzędujący prezydent zarządził przeprowadzenie ogólnokrajowego referendum, które realizowałoby najważniejsze postulaty Kukiza. Pytania były albo budzące wątpliwości konstytucyjne, albo nieprecyzyjne, albo odrobinę absurdalne¹⁴. Odbyło się 6 września (półtora miesiąca przed wyborami parlamentarnymi), a frekwencja wyniosła mniej niż 8%¹⁵. Drugie referendum, przeprowadzone w dniu wyborów do Sejmu i Senatu (15 października 2023 roku), miało prawdopodobnie inny cel – po pierwsze: mobilizację zwolenników partii rządzącej (Prawa i Sprawiedliwości) do wzięcia udziału w wyborach, po drugie: zwiększenie środków podczas kampanii wyborczej poprzez promocję referendum. Bardzo trudno uznać zadane w referendum pytania za bezstronne, niezawierające tezy czy pozbawione manipulacji¹⁶. Frekwencja o kilka punktów procentowych przewyższyła poparcie dla PiS (35,38%) i wyniosła 40,91%¹⁷. Przypomnijmy tylko, że w odbywających się tego samego dnia wyborach parlamentarnych wzięło udział 74,38% uprawnionych do głosowania. Wynik żadnego z dwóch referendów – poprzez niespełnienie wymogów dotyczących frekwencji – nie był wiążący.

METODOLOGIA

W artykule przyjęto paradygmat pozytywistyczny. Założono, że możliwe jest istnienie obiektywnie poznawalnej rzeczywistości dostępnej dla badacza za pomocą metod ilościowych. Aby odpowiedzieć na postawione pytania badawcze, wykorzystano przede wszystkim analizę treści oraz analizę statystyczną, służącą do przeprowadzenia testu

¹³ J. Dzwonczyk, *Demokracja bezpośrednia w Polsce jako instrument populistycznej polityki*, „Horyzonty Polityki” 2018, t. 9, nr 28, s. 63.

¹⁴ Pytania referendalne w 2015 roku: 1. *Czy jest Pani/Pan za wprowadzeniem jednomandatowych okręgów wyborczych w wyborach do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej?* 2. *Czy jest Pani/Pan za utrzymaniem dotychczasowego sposobu finansowania partii politycznych z budżetu państwa?* 3. *Czy jest Pani/Pan za wprowadzeniem zasady ogólnej rozstrzygania wątpliwości co do wykładni przepisów prawa podatkowego na korzyść podatnika?*

¹⁵ Por. [online] <https://referendum2015.pkw.gov.pl/>, 3 VII 2025.

¹⁶ Pytania referendalne w 2023 roku: 1. *Czy popierasz wyprzedaż majątku państwowego podmiotom zagranicznym, prowadzącą do utraty kontroli Polek i Polaków nad strategicznymi sektorami gospodarki?* 2. *Czy popierasz podniesienie wieku emerytalnego, w tym przywrócenie podwyższonego do 67 lat wieku emerytalnego dla kobiet i mężczyzn?* 3. *Czy popierasz likwidację bariery na granicy Rzeczypospolitej Polskiej z Republiką Białorusi?* 4. *Czy popierasz przyjęcie tysięcy nielegalnych imigrantów z Bliskiego Wschodu i Afryki, zgodnie z przymusowym mechanizmem relokacji narzucanym przez biurokrację europejską?*

¹⁷ Por. [online] <https://referendum2023.pkw.gov.pl/referendum2023/pl>, 3 VII 2025.

U Manna-Whitneya dla dwóch grup niepowiązanych¹⁸. Testy zostały wykonane dla zweryfikowania wyników uzyskanych z obliczenia średniej ważonej odwołań do „ludu” w programach partii politycznych¹⁹. Dzięki wykonaniu testu U Manna-Whitneya ustalono, czy któraś z grup ma tendencje do uzyskiwania wyższego / niższego wyniku w badanych kategoriach, który byłby istotny statystycznie.

Inspiracje do budowy finalnej wersji książki kodowej zostały zaczerpnięte z pracy zbiorowej pod redakcją Agnieszki Stępińskiej i Artura Lipińskiego. W aneksie do publikacji redaktorzy zamieścili wyszczególnione możliwości odniesień do „ludu”, który mógł mieć charakter: (1) polityczny, (2) ekonomiczny, (3) prawny, (4) geograficzny, (5) kulturowy, (6) religijny, (7) seksualny, (8) inny. Druga kategoria kodów dotyczących „ludu” skupiała się na jego „pozytywnych cechach”, były to więc: (1) zalety ludu, (2) osiągnięcia ludu, (3) ukazywanie ludu jako jednorodnego, (4) domaganie się suwerenności ludu²⁰.

Po przeprowadzeniu badań pilotażowych dokonana została rewizja książki kodowej zaproponowanej w publikacji Stępińskiej i Lipińskiego ze względu na niewielką zawartość niektórych z proponowanych tamże kategorii. Przyjęto zatem, że „lud” mógł mieć charakter:

- 1) **Polityczny** – wyborcy, głosujący, uczestniczący w życiu publicznym, np. *Dlatego kolejne ekipy obiecują Wam gruszki na wierzbie, a potem śmieją się z Was, gdy zarzucacie im, że swoich obietnic nie dotrzymali; Ordynacja wyborcza z progiem na poziomie 5% powoduje, że głosy wielu wyborców nie są brane pod uwagę przy podziale mandatów.*
- 2) **Ekonomiczny** – pracujący, podatnicy, konsumenci, np. *Nie może być przecież tak, że osoba, która do ręki miesięcznie dostaje 2200 złotych miesięcznie, oddaje 1500 złotych na podatki i składki [pisownia oryginalna – przyp. J.K.]; Największymi poszkodowanymi są pracownicy, pozbawieni wynagrodzenia za nadgodziny, zmuszeni do pracy powyżej 8 godzin dziennie.*
- 3) **Prawny** – obywatele, np. *Obywatele nie wiedzą na co dokładnie wydawane są ich pieniądze; Więcej pieniędzy w rękach obywateli, mniej w rękach urzędników.*
- 4) **Geograficzny** – Polki, Polacy, rodacy, mieszkańcy, naród, np. *Jesteśmy członkami wielkiego i wspaniałego Narodu; Nasi rodacy zasługują na zdrowe życie – czystą wodę, lepsze powietrze w miastach, sprawny system ochrony zdrowia i zdrową żywność.*
- 5) **Obyczajowy** – wyznający podobne wartości, mający podobny światopogląd, wyznający podobną religię, mający określoną orientację seksualną, np. *Wielkim wyzwaniem współczesności jest kształtowanie i wzmacnianie tożsamości polskiej wspólnoty politycznej.*

¹⁸ Zaznaczmy tylko, że test U Manna-Whitneya został wykonany w programie IBM SPSS Statistics (SPSS).

¹⁹ W tym przypadku test U Manna-Whitneya służył odpowiedzi na pytanie: do jakich rodzajów „ludu” i jakich pozytywnych cech ludu odwołują się programy partii rządzących i opozycyjnych, parlamentarnych i pozaparlamentarnych, lewicowych i prawicowych (ekonomicznie), progresywnych i konserwatywnych (światopoglądowo)?

²⁰ *Badania nad dyskursem populistycznym. Wybrane podejścia*, red. A. Stępińska, A. Lipiński, Poznań 2020, s. 185-186.

- 6) **Generalny** – wspólnota, społeczeństwo, ludzie, my, np. *W całym procesie nie zapomnieliśmy o ludziach; Są tam sprawy duże i małe, ale łączy je to, że są ważne dla ludzi i będą służyły dalszej modernizacji Polski.*

Dodatkowo odszukiwane były „pozytywne odwołania do ludu”, a więc te mogące mieć populistyczny charakter:

- 1) **Zalety i osiągnięcia ludu**, np. *Wiemy, że wszystko co w naszym kraju najlepsze wynika z patriotyzmu, pracowitości i innowacyjności Polaków; Polacy są pracowici i przedsiębiorczy, codziennie ciężko pracują dla budowy naszego dobrobytu.*
- 2) **Jednorodność ludu**, np. *Ludzi interesuje, ile dostają „na rękę”, a pracodawców interesuje, ile muszą zapłacić w sumie, kiedy chcą kogoś zatrudnić; Z punktu widzenia problemów Polaków, stykających się na co dzień z niewydolnymi sądami, żadnym rozwiązaniem nie są ani pseudoreformy proponowane przez obóz rządzący, ani też bezrefleksyjna obrona status quo ze strony części opozycji.*
- 3) **Domaganie się suwerenności ludu i konieczności większej kontroli nad wybraną w wyborach władzą**, np.: *Musimy przywrócić Polakom kontrolę nad owocami ich pracy, nad bogactwem, które wytwarzają swoją ciężką codzienną pracę; demokracji bezpośredniej* (referenda ogólnokrajowe, lokalne, odwoławcze; inicjatywy ustawodawcze i uchwałodawcze obywateli; konsultacje społeczne, obywatelskie, lokalne; budżety partycypacyjne; zebrania wiejskie i miejskie; wysłuchania publiczne), np. *Dlatego zmienimy Konstytucję, wprowadzimy 460 JOW w wyborach do Sejmu i instytucję obligatoryjnego, bezprogowego ogólnokrajowego referendum; a także nowych stanowisk wybieralnych w drodze wyborów powszechnych* np. *Fundamentalną reformą, którą chcemy poddać szerokiej dyskusji publicznej, jest wprowadzenie instytucji tzw. sędziów pokoju, których wybierałoby obywateli w wyborach powszechnych i którzy orzekałoby w sprawach o wykroczenia i drobnych sąsiedzkich sprawach cywilnych.*

Do przeprowadzenia analizy wykorzystano program MAXQDA2024. Książka kodowa liczyła dziewięć wyżej wymienionych kodów. Jednostką analizy uczyniono zdanie. Po wystąpieniu poszukiwanych w tekście określeń następowało przypisanie do niego odpowiedniego kodu. Zdanie mogło posiadać więcej niż jeden przypisany kod – z tego względu, iż w jednym zdaniu mogło znaleźć się np. odniesienie do „ludu prawnego” (obywatele) i „ekonomicznego” (pracujący). Jeżeli po zdaniu następowało kolejne, które je rozwijało, np. argumentacja postulatu dotyczącego zwiększenia udziału demokracji bezpośredniej w procesie podejmowania decyzji, było także uwzględniane w analizie ilościowej.

Przykłady zakodowanych fragmentów:

Zdanie otrzymujące 1 kod („lud geograficzny”), a więc suma znaków zdania pomnożona zostaje przez 1: „Nie może być tak, że trzecia władza nie podlega kontroli Narodu” – 64 znaki $\times$ 1 = 64.

Zdanie otrzymujące 2 kody („lud geograficzny” i „jednorodność ludu”), a więc suma znaków zdania pomnożona zostaje przez 2: „Fakty są takie, że Polacy nie mają poczucia, że żyją w państwie, które potrafi skutecznie bronić ich interesów w stosunkach z innymi państwami” – 143 znaki $\times$ 2 = 286.

Jak można zatem zauważyć, w ostatecznym rozrachunku nie tyle istotna była liczba samych kodów, co liczba znaków w zakodowanych fragmentach – głównie z uwagi na fakt, iż analizowane programy partii politycznych różniły się w sposób bardzo znaczący pod względem swojej długości i sposobu formułowania treści.

W analizie uwzględniono 42 programy partii (lub koalicji) politycznych, które w latach 2001-2023 uzyskały co najmniej 3% ważnie oddanych głosów w wyborach powszechnych i przedstawiły program wyborczy umożliwiające badanie²¹. Były to następująco – w 2001 roku: Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD), Platforma Obywatelska (PO), Prawo i Sprawiedliwość (PiS), Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL), Liga Polskich Rodzin (LPR), Akcja Wyborcza Solidarność Prawicy (AWS), Unia Wolności (UW); w 2005: PiS, PO, Samoobrona, SLD, LPR, PSL, Socjaldemokracja Polska (SDPL); w 2007: PO, PiS, Lewica i Demokraci (LiD/SLD), PSL; w 2011: PO, PiS, Ruch Palikota, PSL, SLD; w 2015: PiS, PO, Kukiz'15, Nowoczesna, SLD, PSL, Koalicja Odnowy Rzeczypospolitej Wolność i Nadzieja (KORWiN), Partia Razem; w 2019: PiS, PO, Lewica, PSL, Konfederacja; w 2023: PiS, PO, Polska 2050, PSL, Konfederacja, Lewica. Sumaryczna liczba znaków wszystkich programów uwzględnionych w analizie wyniosła niemal pięć milionów (4 907 772), a więc – w przeliczeniu na standardową objętość stron liczących 1800 znaków ze spacjami, byłoby to ok. 2726 stron tekstu. Aby odpowiedzieć na postawione we wstępie pytania badawcze, dokonano podziału na programy partii rządzących (10) w momencie publikowania programu: AWS Prawicy'01, SLD'05, SDPL'05²², PiS'07, PO'11, PSL'11, PO'15, PSL'15, PiS'19, PiS'23 i programy partii opozycyjnych (32) w momencie publikowania programu: SLD'01, PO'01, PiS'01, PSL'01, LPR'01, UW'01, PiS'05, PO'05, Samoobrona'05, LPR'05, PSL'05, PO'07, SLD'07, PSL'07, PiS'11, Ruch Palikota'11, SLD'11, PiS'15, Kukiz'15, Nowoczesna'15, SLD'15, KORWiN'15, Partia Razem'15, PO'19, Lewica'19, PSL'19, Konfederacja'19, PO'23, Polska 2050'23²³, PSL'23, Konfederacja'23, Lewica'23.

Drugim podziałem jest rozróżnienie na programy partii będących w parlamencie (32) w momencie publikowania programu: SLD'01, AWS Prawicy'01, PSL'01, UW'01, PiS'05, PO'05, PSL'05, SLD'05, LPR'05, Samoobrona'05, SDPL'05²⁴, PiS'07, PO'07, SLD'07, PSL'07, PO'11, PiS'11, PSL'11, SLD'11, PiS'15, PO'15, PSL'15,

²¹ Tego drugiego warunku nie spełnił w 2001 roku bardzo krótki program Samoobrony. Był to jedyny tego rodzaju przypadek w przeprowadzonej analizie.

²² Socjaldemokrację Polską uznano za partię rządzącą, gdyż ministrem zdrowia w rządzie premiera Belki (2004-2005) był poseł SDPL Marek Balicki i to dzięki wsparciu posłów SDPL udało się ów rząd utworzyć.

²³ Gwoli ścisłości należy dodać, że Polska 2050 została potraktowana jako partia parlamentarna z dwóch względów – po pierwsze, niedługo po dobrym wyniku Szymona Hołowni w wyborach prezydenckich powstało koło Polski 2050, które przetrwało w parlamencie od lutego 2021 roku aż do październikowych wyborów w 2023 roku. Po drugie, start Polski 2050 w wyborach w 2023 roku odbywał się w ramach Trzeciej Drogi, wspólnie z Polskim Stronnictwem Ludowym: partią obecną w polskim parlamencie nieprzerwanie od samego początku III RP.

²⁴ Mimo że SDPL nie startowała samodzielnie w wyborach w 2001 roku, to od początku kwietnia 2004 roku aż do wyborów we wrześniu 2005 roku utrzymywała ponadtrzydziestoosobowy klub poselski – uznano ją zatem za partię parlamentarną.

SLD'15, PiS'19, PO'19, PSL'19, PiS'23, PO'23, Polska 2050'23, PSL'23, Konfederacja'23, Lewica'23 i programy partii będących poza parlamentem (10) w momencie publikowania programu: PO'01, PiS'01²⁵, LPR'01, Ruch Palikota'11, Kukiz'15, Nowoczesna'15, KORWiN'15, Partia Razem'15, Lewica'19, Konfederacja'19.

Trzecim i czwartym podziałem było rozróżnienie partii na prawicowe i lewicowe (ekonomicznie) oraz progresywne i konserwatywne (światopoglądowo). Do określenia pozycji partii politycznych na osi ekonomicznej i GAL-TAN wykorzystano dane z Chapel Hill Expert Survey (CHES) z lat 1999-2019²⁶, a także specjalną edycję z 2023 roku²⁷. Na osi ekonomicznej pod pojęciem lewicy – uogólniając – kryją się programy opowiadające się za redystrybucją czy interwencjonizmem państwowym, a prawicy – za znoszeniem ograniczeń w wolnym rynku. Rozwinięciem GAL-TAN jest podział na *green-alternative-liberal* z jednej strony oraz *traditional-authoritarian-nationalist* z drugiej. Na jednym biegunie mamy więc kwestie związane z „zieloną polityką”, kwestiami ekologicznymi, alternatywnymi formami demokracji oraz libertarianizmem światopoglądowym. Z drugiej strony mamy sprawy kojarzone z poparciem dla tradycyjnych wartości, sprzeciwem wobec imigracji i obroną wspólnoty narodowej²⁸.

Z uwagi na fakt, że wartości w zasobach CHES obejmują zakres od 0 do 10 (gdzie 0 oznacza lewicę, a 10 prawicę; 0 – GAL, 10 – TAN), przyjęto, że – na potrzeby tego artykułu – wartości na lewo od centrum ($x > 5$) oznaczać będą lewicę i GAL, a na prawo od centrum ($5 < x$) oznaczać będą prawicę i TAN. W konsekwencji tego założenia znaczenie ma tylko strona, jaką partia zajmuje na osi, a nie jak daleko znajduje się od środka układu. Warto także zaznaczyć, że część partii startowała w niektórych wyborach np. jako koalicje i publikowała wspólny program wyborczy. Mając to na uwadze, należy zaznaczyć, że aby wykorzystać dane z CHES w tym artykule, potrzebne było ich nieznaczne przekształcenie, np. część wartości została uśredniona, jeśli partie startowały razem i opublikowały wspólny program.

Na koniec tej części konieczne jest sformułowanie uwagi natury ogólnej. Porównywanie programów partii politycznych nie należy do najprostszych z uwagi na znaczne różnice w ich długości: najdłuższy program miał 680 832 znaków (PiS'11), a najkrótszy tylko 4473 (Samoobrona'01), czyli 152 razy mniej. Drugim najkrótszym programem był przygotowany przez LPR w 2001 roku (8719 znaków), a więc już „tylko” 78 razy mniej. Ze względu na wspomniany bardzo krótki program Samoobrony w 2001 roku nie został on uwzględniony przy odpowiedzi na postawione w artykule pytania badawcze.

²⁵ Gwoli wyjaśnienia: PiS'01 zostało uznane za partię pozaparlamentarną – utworzony klub poselski w Sejmie III kadencji powstał dopiero w lipcu 2001 roku (niedługo po powstaniu partii i frondzie części posłów z klubu AWS). Prezydent Kwaśniewski ogłosił natomiast przeprowadzenie wrześniowych wyborów już w czerwcu 2001 roku.

²⁶ S. Jolly i in., *Chapel Hill Expert Survey Trend File, 1999-2019*, „Electoral Studies” 2020, vol. 75.

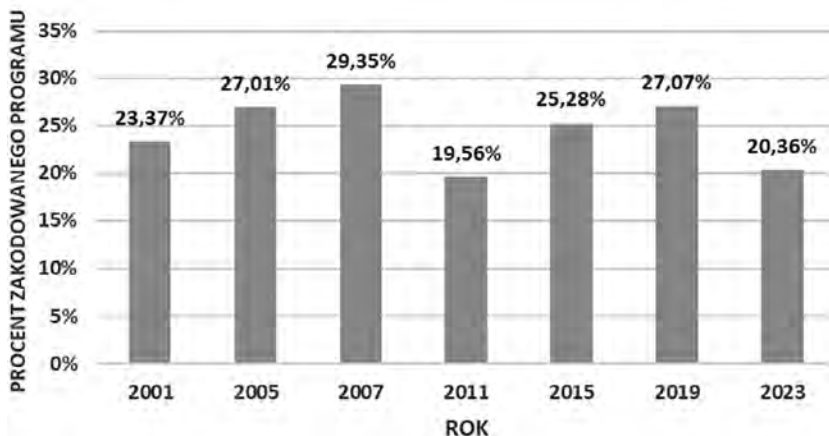
²⁷ L. Hooghe i in., *The Russian Threat and the Consolidation of the West: How Populism and EU-skepticism Shape Party Support for Ukraine*, „European Union Politics” 2024, vol. 25, no. 3.

²⁸ L. Hooghe, G. Marks, C. Wilson, *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, „Comparative Political Studies” 2002, vol. 35, no. 8, s. 976.

WYNIKI PRZEPROWADZONYCH BADAŃ

Odwołania do „ludu” w programach polskich partii politycznych wahają się od 19,56% w 2011 do 29,35% w 2007 roku. Jak można zaobserwować na wykresie 1, brak jest wyraźnej długotrwałej tendencji. Od 2001 do 2007 roku następuje systematyczny wzrost, a w 2011 mamy do czynienia z gwałtownym spadkiem. Podobnie od 2011 do 2019 roku znów mamy tendencję wzrostową, by w 2023 odnotować spadek odwołań do „ludu”.

Wykres 1. Średni procent odwołań do ludu w programach polskich partii politycznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

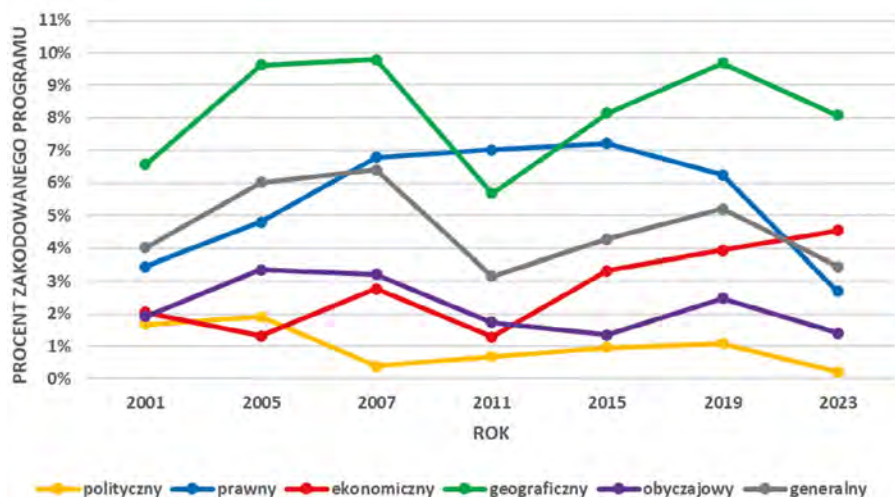
Ze względu na znaczne zróżnicowania w długości programów uwzględnionych w analizie, o których zostało wspomniane już wcześniej, zdecydowano się w następnych rozważaniach posługiwać wartościami średniej ważonej odwołań do „ludu”. Obliczenia zostały wykonane poprzez zastosowanie mnożenia, dzielenia i dodawania²⁹. Wykres 2 przedstawia średnią ważoną odwołań do „ludu” z podziałem na sześć jego rodzajów (polityczny, prawny, ekonomiczny, geograficzny, obyczajowy, generalny).

Widzimy, że na wykresie 2, po pierwsze – dominującym rodzajem odwołań do „ludu” jest w większości analizowanych okresów ten o charakterze geograficznym. Po drugie, wyraźnie najrzadziej występują odwołania do „ludu” o charakterze politycznym. Po trzecie, odwołania do „ludu” ekonomicznego stopniowo rosną od 2011 aż do 2023 roku, stając się w tym ostatnim roku drugim najczęstszym rodzajem

²⁹ Weźmy pod uwagę np. „lud polityczny” w 2007 roku. Wynik ten został uzyskany poprzez pomnożenie każdej zawartości „ludu politycznego” przez zawartość „ludu” w każdym programie z 2007 roku, dodanie do siebie tych wartości i podzielenie ich przez (w przypadku 2007 roku) 4. Obliczenie wyglądałoby zatem następująco: $(n\% \text{ „ludu politycznego” z programu PiS 2007} \times n\% \text{ „ludu” w programie PiS 2007}) + (n\% \text{ „ludu politycznego” z programu PO 2007} \times n\% \text{ „ludu” w programie PO 2007}) + (n\% \text{ „ludu politycznego” z programu PSL 2007} \times n\% \text{ „ludu” w programie PSL 2007}) + (n\% \text{ „ludu politycznego” z programu SLD/LID 2007} \times n\% \text{ „ludu” w programie SLD/LID 2007}) / 4$.

odwołań do „ludu”. Podsumowując wykres nr 2, należy stwierdzić, że nie tylko zmienia się poziom odwołań do „ludu”, ale – w poszczególnych wyborach – także w pewnym stopniu ich rodzaj.

Wykres 2. Średnia ważona odwołań do „ludu” z podziałem na jego rodzaje w programach polskich partii politycznych w latach 2001-2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Aby jednak odpowiedzieć na kolejne pytania badawcze postawione we wstępie tego artykułu (P2a, P2b, P2c, P2d), należy przeprowadzić czterokrotnie test U Manna-Whitneya dla dwóch grup niepowiązanych.

Jak widzimy w tabeli 1, brak jest istotnych statystycznie różnic w rodzajach odwołań do „ludu” w programach partii rządzących i opozycyjnych (P2a) oraz parlamentarnych i pozaparlamentarnych (P2b). Można jednak zauważyć, że w przypadku umiejscowienia partii na osi ekonomicznej (lewica-prawica), jedynym istotnym statystycznie elementem różnicującym partie lewicowe i prawicowe jest odwołanie do „ludu” o charakterze ekonomicznym. Co bardzo interesujące, to partie prawicowe gospodarczo częściej odwołują się do tego rodzaju „ludu” (P2c). Natomiast w przypadku umiejscowienia partii na osi światopoglądowej (GAL-TAN), występują dwa istotne statystycznie elementy różnicujące – są nimi odwołania do „ludu” ekonomicznego i geograficznego. Partie progresywne (GAL) częściej odwołują się do „ludu” o charakterze ekonomicznym niż partie konserwatywne (TAN), a partie konserwatywne częściej odwołują się do „ludu” geograficznego niż progresywne (P2d).

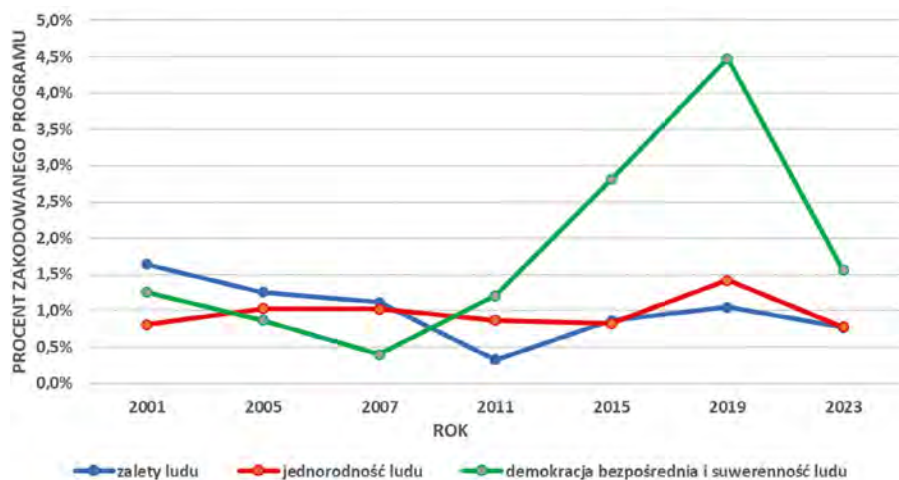
Przejdźmy zatem do drugiej kategorii odwołań do „ludu” – tych, które mogły mieć populistyczny charakter (docenianie zalet i osiągnięć „ludu”, ukazywanie jego jednorodności czy żądanie dlań suwerenności i domaganie się oddania władzy w jego ręce za pomocą demokracji bezpośredniej). Na wykresie 3 przedstawiono wszystkie wymienione rodzaje owych pozytywnych odwołań z podziałem na rok wyborów.

Tabela 1. Wyniki testu U Manna-Whitneya dla odwołań do „ludu” ze względu na jego rodzaj

Zmienne grupująca: partia rządząca-opozycyjna						
Lud	polityczny	prawny	ekonomiczny	geograficzny	obyczajowy	generalny
U Manna-Whitneya	156,00	130,00	148,00	157,00	132,00	140,00
Standardowa wartość testowa	-0,119	-0,886	-0,355	-0,089	-0,827	-0,591
Istotność asymptotyczna	0,905	0,376	0,723	0,929	0,408	0,555
Zmienne grupująca: partia parlamentarna-pozaparlamentarna						
Lud	polityczny	prawny	ekonomiczny	geograficzny	obyczajowy	generalny
U Manna-Whitneya	136,00	105,00	158,00	155,00	132,00	143,00
Standardowa wartość testowa	-0,715	-1,624	-0,059	-0,148	-0,827	-0,502
Istotność asymptotyczna	0,475	0,104	0,953	0,883	0,408	0,616
Zmienne grupująca: strona partii na osi ekonomicznej						
Lud	polityczny	prawny	ekonomiczny	geograficzny	obyczajowy	generalny
U Manna-Whitneya	188,000	133,000	122,000	184,000	140,000	160,000
Standardowa wartość testowa	-0,384	-1,824	-2,114	-0,486	-1,641	-1,116
Istotność asymptotyczna	0,701	0,068	0,035	0,627	0,101	0,265
Zmienne grupująca: strona partii na osi GAL-TAN						
Lud	polityczny	prawny	ekonomiczny	geograficzny	obyczajowy	generalny
U Manna-Whitneya	173,000	193,500	124,500	63,000	142,000	161,000
Standardowa wartość testowa	-0,902	-0,355	-2,168	-3,783	-1,708	-1,208
Istotność asymptotyczna	0,367	0,723	0,030	<0,001	0,088	0,227

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Wykres 3. Średnia ważona jednoznacznie pozytywnych odwołań do „ludu” w programach polskich partii politycznych w latach 2001-2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Jak widzimy na wykresie 3, docenianie zalet i osiągnięć „ludu”, a także podkreślanie jego homogeniczności jest w całym analizowanym okresie zjawiskiem występującym na podobnym poziomie. Do 2011 roku można by nawet stwierdzić, że wszystkie jednoznacznie pozytywne odwołania do „ludu” oscylują od 0,4 do 1,7% zawartości programu. Widzimy jednak, że w roku 2015, a także 2019 następuje gwałtowny wzrost w odwołaniach do demokracji bezpośredniej i suwerenności „ludu” (aż do 4,5%), by już w 2023 zbliżyć się znów do poziomu 1,5%. Przejdźmy zatem do próby odpowiedzenia na następne pytanie badawcze, wykonując w tym celu test U Manna-Whitneya dla dwóch grup niepowiązanych.

Z tabeli 2 wynika, że jedyną statystycznie istotną różnicą – zarówno pomiędzy partiami rządzącymi, jak i opozycyjnymi, parlamentarnymi, jak i pozaparlamentarnymi, prawicowymi, jak i lewicowymi (na osi ekonomicznej) jest domaganie się suwerenności ludu, demokracji bezpośredniej i nowych stanowisk wybieranych w drodze wyborów powszechnych. To partie opozycyjne, pozaparlamentarne i prawicowe (na osi ekonomicznej) częściej niż rządzące, parlamentarne i lewicowe (na osi ekonomicznej) domagają się suwerenności ludu, demokracji bezpośredniej i nowych stanowisk wybieranych w drodze wyborów powszechnych. Należy natomiast podkreślić, że nie istnieje żadna istotna statystycznie różnica, biorąc pod uwagę miejsce partii na osi GAL-TAN.

Tabela 2. Wyniki testu U Manna-Whitneya dla jednoznacznie pozytywnych odwołań do „ludu”

Zmienna grupująca: partia rządząca-opozycyjna			
Lud	zalety	jednorodność	suw. i dem. bezpośrednia
U Manna-Whitneya	135,00	146,00	80,00
Standardowa wartość testowa	-0,743	-0,415	-2,366
Istotność asymptotyczna	0,457	0,678	0,018
Zmienna grupująca: partia parlamentarna-pozaparlamentarna			
Lud	zalety	jednorodność	suw. i dem. bezpośrednia
U Manna-Whitneya	145,00	151,50	42,00
Standardowa wartość testowa	-0,446	-0,252	-3,490
Istotność asymptotyczna	0,656	0,801	<0,001
Zmienna grupująca: strona partii na osi ekonomicznej			
Lud	zalety	jednorodność	suw. i dem. bezpośrednia
U Manna-Whitneya	158,000	157,000	107,000
Standardowa wartość testowa	-1,176	-1,198	-2,510
Istotność asymptotyczna	0,240	0,231	0,012
Zmienna grupująca: strona partii na osi GAL-TAN			
Lud	zalety	jednorodność	suw. i dem. bezpośrednia
U Manna-Whitneya	153,000	185,000	176,000
Standardowa wartość testowa	-1,429	-0,580	-0,816
Istotność asymptotyczna	0,153	0,562	0,415

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

PODSUMOWANIE

Odwołania do „ludu” w programach polskich partii politycznych wahają się średnio od 19,56% do 29,35% zawartości manifestu w danym roku wyborczym. „Lud” w programach polskich partii politycznych w latach 2001-2023 ma najczęściej charakter geograficzny – partie w największym stopniu odwołują się do Polaków, Polek, mieszkańców, rodaków i narodu. Odwołania do obywateli (charakter prawny) są rzadsze, ale w jednym cyklu wyborczym (2011) okazały się dominujące. Zdecydowanie najrzadziej występują odniesienia do wyborców i osób biorących udział w życiu publicznym

(charakter polityczny). Można by zatem stwierdzić, że odpowiedź na sformułowane w tytule artykułu pytanie „Polacy czy obywatele?” brzmiałaby: Polacy.

Nie istnieją pomiędzy partiami różnice w rodzajach odwołań do „ludu” ze względu na ich pozycję w systemie politycznym czy obecność w parlamencie. Pojawiają się one dopiero, gdy weźmiemy pod uwagę umiejscowienie partii na osi ekonomicznej (lewica-prawica) i światopoglądowej (GAL-TAN). Okazuje się, że partie prawicowe (na osi ekonomicznej) odwołują się częściej do „ludu” o charakterze ekonomicznym (a więc: pracujących, zarabiających, podatników, konsumentów) niż partie lewicowe. Partie umiejscowione po stronie TAN (na osi światopoglądowej) zdecydowanie częściej odwołują do „ludu” o charakterze geograficznym (Polaków, Polek, rodaków, narodu, mieszkańców) niż partie umieszczone po stronie GAL, natomiast partie progresywne (GAL) częściej odwołują się do „ludu” o charakterze ekonomicznym niż partie konserwatywne (TAN).

Z przeprowadzonych analiz wynika także, że odwołania do „ludu” podkreślające jego pozytywne cechy, ukazujące go jako byt jednorodny i żądające dlań suwerenności oraz demokracji bezpośredniej – aż do 2015 roku – utrzymywały się na podobnym, relatywnie niskim poziomie. W latach 2015 i 2019 nastąpił gwałtowny wzrost w odwołaniach do demokracji bezpośredniej i suwerenności „ludu”. Jak można było przypuszczać, partie opozycyjne i znajdujące się poza parlamentem, częściej niż partie rządzące i obecne w parlamencie, domagają się zwiększania udziału demokracji bezpośredniej w procesie podejmowania decyzji i żądają suwerenności dla „ludu”. Być może z uwagi na fakt, że – w porównaniu z partiami rządzącymi i obecnymi w Sejmie – mają ograniczony wpływ na rzeczywistość społeczno-polityczną. Co ciekawe, okazało się, że partie prawicowe (na osi ekonomicznej) częściej niż lewicowe (na osi ekonomicznej) domagają się suwerenności ludu, demokracji bezpośredniej i nowych stanowisk wybieranych w drodze wyborów powszechnych. Nie istnieje natomiast żadna istotna statystyczna różnica, gdy weźmie się pod uwagę miejsce partii na osi światopoglądowej.

Na podstawie przeprowadzonych analiz trudno jednak stawiać kategoryczne wnioski co do bezwzględnego i uniwersalnego obowiązywania uzyskanych wyników. Wymagałoby to dalszych badań na większej liczbie przypadków w dłuższym przedziale czasowym (np. rozszerzenia analizy o programy opublikowane przez partie polityczne w latach 1991, 1993 i 1997), a także wyjścia poza analizę programów partyjnych i przebadania dyskursu parlamentarnego lub spotów wyborczych.

BIBLIOGRAFIA

- Badania nad dyskursem populistycznym. Wybrane podejścia*, red. A. Stępińska, A. Lipiński, Poznań 2020.
- Canovan M., *Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy*, [w:] *Democracies and the Populist Challenge*, red. Y. Mény, Y. Surel, Basingstoke–New York 2002, s. 25–44.
- Canovan M., *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*, „Political Studies” 1999, vol. 47, no. 1, s. 2–16, <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184>.

- Dzwończyk J., *Demokracja bezpośrednia w Polsce jako instrument populistycznej polityki*, „Horyzonty Polityki” 2018, t. 9, nr 28, s. 59-72.
- Hayward J., *The Populist Challenge to Élitist Democracy in Europe*, [w:] *Elitism, Populism, and European Politics*, red. J. Hayward, Oxford 1996, s. 10-33.
- Hooghe L., Marks G., Bakker R., Jolly S., Polk J., Rovny J., Steenbergen M., Vachudova M., *The Russian Threat and the Consolidation of the West: How Populism and EU-skepticism Shape Party Support for Ukraine*, „European Union Politics” 2024, vol. 25, no. 3, s. 459-482, <https://doi.org/10.1177/14651165241237136>.
- Hooghe L., Marks G., Wilson C., *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, „Comparative Political Studies” 2002, vol. 35, no. 8, s. 965-989, <https://doi.org/10.1177/001041402236310>.
- Jagers J., Walgrave S., *Populism as Political Communication Style: An Empirical Study of Political Parties' Discourse in Belgium*, „European Journal of Political Research” 2007, vol. 46, no. 3, s. 319-345, <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2006.00690.x>.
- Jolly S., Bakker R., Hooghe L., Marks G., Polk J., Rovny J., Steenbergen M., Vachudova M., *Chapel Hill Expert Survey Trend File, 1999-2019*, „Electoral Studies” 2022, vol. 75, s. 1-8, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102420>.
- Kołodziejczak M., Wrześniewska-Pietrzak M., *Przywódca populistyczny i jego językowy obraz w aspekcie retoryki dominacji na podstawie wypowiedzi Pawła Kukiza. Perspektywa politologiczna i lingwistyczna*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2017, t. 24(44), nr 1, s. 27-50, <https://doi.org/10.14746/pspsj.2017.24.1.2>.
- Marczewska-Rytko M., *Tendencje populistyczne we współczesnym ruchu chłopskim*, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*, t. 3: *Przebudowa i przyszłość*, red. K. Baścik, J. Zalewa, Warszawa 2002.
- Mudde C., *An Ideational Approach*, [w:] *The Oxford Handbook of Populism*, red. C.R. Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy, Oxford 2017.
- Mudde C., *The Populist Zeitgeist*, „Government and Opposition” 2004, vol. 39, no. 4, s. 541-563, <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>.
- Taggart P., *Populism and the Pathology of Representative Politics*, [w:] *Democracies and the Populist Challenge*, red. Y. Mény, Y. Surel, Basingstoke–New York 2002.
- Tokarczyk R., *Współczesne doktryny polityczne*, Warszawa 2010.
- Wrześniewska-Pietrzak M., Kołodziejczak M., *Knocking Down the System: Populism in Paweł Kukiz's Political Discourse*, „Ethnolinguistics/Etnolingwistyka” 2018, vol. 29, s. 245-264, <https://doi.org/10.17951/et.2017.29.225>.

Programy wyborcze

- 100 konkretnych* (Program Platformy Obywatelskiej, 2023).
- Bezpieczna przyszłość Polaków* (Program Prawa i Sprawiedliwości, 2023).
- Blisko ludzkich spraw* (Program Polskiego Stronnictwa Ludowego, 2015).
- Czas na zmianę* (Program Polskiego Stronnictwa Ludowego, 2001).
- Człowiek jest najważniejszy* (Program Polskiego Stronnictwa Ludowego, 2011).
- Dbamy o Polskę. Dbamy o Polaków* (Program Prawa i Sprawiedliwości, 2007).
- Dumna bogata Polska* (Program KORWiN, 2015).

- Ekspres wolności* (Program Unii Wolności, 2001).
- Inna polityka jest możliwa* (Program Partii Razem, 2015).
- IV Rzeczpospolita – sprawiedliwość dla wszystkich* (Program Prawa i Sprawiedliwości, 2005).
- Jutro bez obaw* (Program Sojuszu Lewicy Demokratycznej, 2011).
- Konstytucja Wolności* (Program Konfederacji, 2023).
- Lewica Program Wyborczy Nowa Lewica* (Program Lewicy, 2023).
- Łączymy Polaków* (Program Koalicji Polskiej, 2019).
- Następny krok. Razem* (Program Platformy Obywatelskiej, 2011).
- Nowa polityka, nowa nadzieja* (Program Sojuszu Lewicy i Demokratów, 2007).
- Nowoczesna Polska dla każdego Polaka* (Program Nowoczesnej, 2016).
- Nowoczesna, Solidarna, Bezpieczna Polska* (Program Prawa i Sprawiedliwości, 2011).
- Nowoczesne państwo* (Program Ruchu Palikota, 2011).
- O lepsze życie. Polska – bezpieczna i sprawiedliwa. Polska – ojczyzną równych szans* (Program Akcji Wyborczej Solidarność Prawicy, 2001).
- Polsce – niepodległość, Polakom – praca, chleb, mieszkania* (Program Ligi Polskich Rodzin, 2001).
- Polska dla Ciebie* (Program Konfederacji, 2019).
- Polska Jutra* (Program Lewicy, 2019).
- Polska lepszych szans* (Program Polskiego Stronnictwa Ludowego, 2007).
- Polska przyszłości* (Program Platformy Obywatelskiej, 2015).
- Polska zasługuje na cud gospodarczy* (Program Platformy Obywatelskiej, 2007).
- Program* (Program Platformy Obywatelskiej, 2001).
- Program nowej lewicy* (Program Socjaldemokracji Polskiej, 2005).
- Program Platformy Obywatelskiej* (Program Platformy Obywatelskiej, 2005).
- Program Polski 2050* (Program Polski 2050, 2023).
- Program Prawa i Sprawiedliwości* (Program Prawa i Sprawiedliwości, 2001).
- Program społeczno-gospodarczy Samoobrony* (Program Samoobrony, 2005).
- Program wyborczy* (Program Zjednoczonej Lewicy, 2015).
- Program wyborczy Polskiego Stronnictwa Ludowego* (Program Polskiego Stronnictwa Ludowego, 2005).
- Przywróćmy normalność, wygrajmy przyszłość* (Program Sojuszu Lewicy Demokratycznej, 2001).
- PSL Koalicja Polska Program* (Program Polskiego Stronnictwa Ludowego, 2023).
- Skrót programu gospodarczego* (Program Ligi Polskich Rodzin, 2005).
- Sprawiedliwość społeczna i praca* (Program Sojuszu Lewicy Demokratycznej, 2005).
- Strategia zmiany. Potrafisz Polsko!* (Program Kukiz'15, 2015).
- Tezy programowe* (Program Samoobrony, 2001).
- Tvoja Polska* (Program Koalicji Obywatelskiej, 2019).
- Zdrowie. Praca. Rodzina* (Program Prawa i Sprawiedliwości, 2014).

Jakub KRUPA – politolog, współpracownik Centrum Badań Ilościowych nad Polityką UJ. Ostatnio opublikowany artykuł dotyczył przedstawienia stanu wojennego w mediach społecznościowych przez polskie partie polityczne: J. Krupa, A. Jezierski, *Polish Martial Law of 1981 As Seen on Facebook: A Comparative Analysis between the Facebook Posts of Political Parties*, „East European Politics” 2024, vol. 40, no. 2, s. 367-391.